Informasjon om helseopplysninger i rettsprosessen er avgjørende for vurdering av tilregnelighet og soningsevne

Ukom

MELLOM STRAFF OG HELSEHJELP – SAMHANDLING OM ALVORLIG PSYKISK SYKE I FENGSEL

Informasjon om helseopplysninger i rettsprosessen er avgjørende for vurdering av tilregnelighet og soningsevne

Publisert 26. mai 2026 Sist oppdatert 26. mai 2026

ISBN 978-82-8465-045-6

Undersøkelsen viser at informasjon om psykisk helse ikke alltid følger personer som blir pågrepet, siktet og senere dømt til fengselsstraff. I rettens kjennelse om varetekt og i dommen står det ingen opplysninger om Daniels alvorlige diagnose, eller lave funksjonsnivå. Det framgår ikke at soningsdyktighet eller særreaksjon ble vurdert.

Særreaksjon

En særreaksjon i straffesystemet er en særskilt type reaksjon som domstolen kan idømme i stedet for vanlig straff, eksempelvis når den som har begått en alvorlig handling ikke kan straffes på vanlig måte på grunn av sin mentale tilstand på gjerningstidspunktet (99).

Observasjoner om psykisk helse som kan fanges opp ved pågripelse

Daniel begikk flere lovbrudd i månedene etter utskrivelse fra behandling i tvungent psykisk helsevern. Han ble varetektsfengslet på grunn av gjentakelsesfare for nye kriminelle handlinger. I slike situasjoner kan politiet over tid ha gjort observasjoner som kan gi opplysninger om psykisk helsetilstand hos den pågrepne. Undersøkelsen viser at denne typen informasjon ikke alltid blir

fanget opp, eller formidlet videre i straffesaken. Det er viktig at politiet dokumenterer bekymring, og tar det opp i rettsprosessen.

Når det er tegn til alvorlig psykisk lidelse, kan politiet be legevakt gjøre en vurdering, eller be om en sakkyndig gjennomgang av tilregnelighet og soningsevne. Påtalemyndigheten kan også be om en personundersøkelse av den siktede for å få opplysninger om personlighet og livsforhold som kan være relevante for vurderinger av straffereaksjon, tilregnelighet og soningsevne (26), forutsatt at vedkommende samtykker. Dersom den siktede ikke samtykker, kan påtalemyndigheten eller retten likevel be om sakkyndig vurdering ved tvil om soningsevne.

Personundersøkelse

En personundersøkelse er en rapport utarbeidet av Kriminalomsorgen på oppdrag fra påtalemyndigheten eller retten, der siktedes eller tiltaltes livssituasjon, fungering og framtidsmuligheter blir kartlagt. Formålet er å gi domstolen et bedre grunnlag for valg av straffereaksjon (27).

Tidlig identifisering av alvorlig psykisk sykdom kan ha betydning for vurdering av blant annet tilregnelighet og bruk av aktuelle særreaksjoner, som for eksempel dom til tvungent psykisk helsevern. I Ukom-rapporten fra 2021 om drap begått i psykotisk tilstand pekte vi på politiets mulighet til å begjære tvungen legeundersøkelse ved mistanke om alvorlig psykisk lidelse for å sikre nødvendig helsehjelp. Denne muligheten var lite kjent på det tidspunktet drapet ble begått (28).

Foto: Shutterstock

Helseopplysninger i rettsprosessen gir økt mulighet for vurdering av tilregnelighet og soningsevne

Daniel ble anmeldt for flere forhold med lav strafferamme, og erkjente straffeskyld for de fleste forholdene han ble siktet for. Han fikk en tilståelsesdom (26) på noen måneder.

Daniel var ikke til stede i rettsmøtene da begjæring om varetektsfengsling ble behandlet, eller under hovedforhandlingen. Retten hadde da ikke mulighet til å gjøre egne observasjoner av hans funksjonsnivå. Daniel hadde begrenset sykdomsinnsikt og kunne i liten grad beskrive egen situasjon, innse behov for helsehjelp eller fremme ønske om alternativ soning. På generelt grunnlag vil forsvarer ha mulighet til å fange opp tegn på psykisk sykdom som kan være relevant for retten, og eventuelt støtte behovet for en sakkyndig vurdering av sinnstilstand (26). Dette var ikke en del av denne undersøkelsen.

I gjennomgangen av rettsdokumentene står det ingen opplysninger om Daniels psykiske helse, boevne, økonomi eller funksjonsnivå. Slike opplysninger kan gi retten et bredere grunnlag for å vurdere alternativer til fengselsstraff. Ved enkelte psykiske lidelser, som psykose, kan funksjonsnivået være så lavt at tilstanden rettslig kan falle inn under kategorier som alvorlig sinnslidelse og utilregnelighet.

Alvorlig sinnslidelse

Er et juridisk og klinisk begrep som brukes i psykisk helsevern, særlig i vurderinger knyttet til tvungent psykisk helsevern. Begrepet er ikke knyttet til én enkelt diagnose, men omfatter psykiske tilstander av en slik alvorlighetsgrad at de innebærer vesentlig svikt i realitetsforståelse, funksjonsnivå eller dømmekraft, ofte med behov for omfattende behandling og oppfølging (29).

Opplysninger om Daniels schizofrenidiagnose og lave egenomsorgsevne kan derfor være relevante i vurderingen av både strafferettslig tilregnelighet og soningsdyktighet. Dette forutsetter imidlertid at slike helseopplysninger er kjent for påtalemyndigheten.

Om tilregnelighet

Straffeloven sier ikke uttrykkelig hva tilregnelighet er, men spesifiserer i stedet hvilke forhold som fører til utilregnelighet. Det er fire forhold som fører til utilregnelighet. De fire forholdene er lav alder (straffeloven § 46), psykose (straffeloven § 44 første ledd), høygradig psykisk utviklingshemming (straffeloven § 44 annet ledd) og bevisstløshet (straffe loven § 44 første ledd) (30).

Begrenset informasjonsgrunnlag for tilrettelegging av soning

Da Daniel kom til fengselet, hadde kriminalomsorgen ingen opplysninger om ham utover de strafferettslige dokumentene, som ikke sa noe om hans tilstand og psykiske helse. Fengselet og fengselshelsetjenesten hadde dermed lite grunnlag for å planlegge Daniels soning.

Kriminalomsorgen har ansvar for å sende en soningsinnkalling (brev) til personer som er dømt til fengselsstraff (31). I innkallingen til den som skal sone blir det opplyst at de kan informere fengselet om blant annet helsetilstand. I soningsinnkallingen blir det også opplyst om mulighet til å ta kontakt med helseavdelingen ved fengselet for å orientere om sykdomsbilde, eventuelle behov for hjelpemidler og medisiner. Informanter fra kriminalomsorgen sier at det normalt ikke blir sendt brev om soningsinnkalling til personer i varetekt som domfelles. I undersøkelsen forteller informanter at personer med alvorlig psykisk lidelse, som Daniel, i liten grad vil kunne håndtere slik tilbakemelding selv.

Andre fengsler vi har vært i kontakt med i undersøkelsen bekrefter at informasjon om nye innsatte ofte er svært begrenset, og at det dermed er krevende å planlegge tilrettelegging, aktiviteter og rehabilitering for innsatte med alvorlig psykisk lidelse.

Norges Institusjon for menneskerettigheter (NIM) har pekt på behov for bedre informasjonsflyt mellom påtalemyndigheten og kriminalomsorgen, og tydeligere retningslinjer rundt helsedokumentasjon og personundersøkelse for å sikre menneskerettslige forpliktelser overfor alvorlig psykisk syke tiltalte og straffedømte. De løfter fram viktigheten av bedre tilrettelegging av soning for denne sårbare innsattgruppen (32).

> “Vi får veldig sjelden info om innsatte med psykiske plager og rus. Tar høyde for at alle har det.”
> - Ansatt i fengsel

Ukom ser behov for å styrke arbeid med tidlig identifisering av alvorlig psykisk lidelse i rettsprosessen. Dette er viktig for å vurdere tilregnelighet og aktuelle særreaksjoner som alternativ til soning i fengsel, men også for å tilrettelegge soningen der særreaksjoner ikke er aktuelt. Som vi har vist til finnes det flere muligheter for å fange opp tegn på alvorlig psykisk lidelse før soning, blant annet ved pågripelse, i rettsprosessen og ved varetektsfengsling.

Undersøkelsen viser at det er risiko for at alvorlig psykisk lidelse ikke blir fanget opp tidlig. Dette kan bidra til en økende andel innsatte i høysikkerhetsfengsel med alvorlig psykisk lidelse, store hjelpebehov og begrenset soningsevne.

Statens undersøkelseskommisjon
for helse-og omsorgstjenesten

Postboks 225 Skøyen
0213 Oslo
E-post: post@ukom.no
Org nr: 921018924